

Dr. Öğretim Üyesi Hatice POLAT

Çankırı Karatekin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Çankırı Karatekin University, Faculty of Theology.

Çankırı, TÜRKİYE

haticepolat@karatekin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3358-292X>

<https://ror.org/011y7xt38>

Cemaleddin Efganî ve Mezhep Telakkisi

Cemaleddin Efgani and His Sectarian Perception

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Kasım 2024 / 15 November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Aralık 2024 / 18 December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık 2024 / 31 December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf | Citation

Polat, Hatice. "Cemaleddin Efganî ve Mezhep Telakkisi".
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 7 (Aralık 2024), 127-145.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.

İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin.

No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hatice POLAT).

Telif Hakkı | Copyright

Telif hakkı yazara aittir. (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Copyright belongs to the author. Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Öz

XIX. asırda Müslüman toplumlar, bağımsızlıklarını kaybetmenin ve Batı karşısında geri kalmışlığın ortaya çıkardığı sorunlarla mücadele etmekteydiler. İşte böyle bir ortamda dünyaya gelen Cemaleddin Efganî, klâsik Müslüman âlim tipolojisinden farklı bir görünüm arz ederek; ümmetin meselelerine karşı aktivist yapıda bir mütefekkir olmuştur. Onun bu aktivist yapısı, hayatının tamamını tek bir ülkede geçirmesine izin vermemiştir. Böylece o hem Doğu'da hem de Batı'da pek çok ülkeye seyahatler yapmış ve buralardaki islah faaliyetlerinde yönlendirici rol oynamıştır. Onun bu hızlı yaşantısı, kendisinin etnik kökeni ve mezhebî aidiyetine dair farklı iddiaların ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu iddialar daha ziyade onun Afganlı bir Sünnî mi yoksa İranlı bir Şîî mi olduğu sorusuna odaklanmıştır. İslah fikrini, yaşam felsefesi haline getiren Efganî'nin mezhebî aidiyetine yönelik dile getirilen bu iddialar kadar kendisinin mezheplere yaklaşımı ve mezhep telakkisi de önem arz etmektedir. Bu bağlamda araştırmada, Efganî'nin yaşamı ve onun mezhebî aidiyetine dair tartışmaların yanı sıra mezhep telakkisine de yer verilmiştir. Araştırmada Efganî'nin hayatı, mezhep aidiyeti ve mezhep telakkisine dair görüşler aktarılırken öncelikle kendi kitapları ile öğrencilerinin eserlerinden istifade edilmiştir. Araştırmada betimleyici bir metot esas alınmıştır. Bu bağlamda araştırma neticesinde Efganî'nin, mezhep taassubundan uzak bir şekilde her çağda içtihadın gerekliliğine vurgu yapan, mezhepler üstü bir telakkiye sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Cemaleddin Efganî, Sünnî, Şîî, Mezhep telakkisi

Cemaleddin Efgani and His Sectarian Perception**Abstract**

In the 19th century, Muslim societies were struggling with the problems caused by the loss of their independence and backwardness against the West. Born in such an environment, Cemaleddin Efgani, who displayed a different appearance than the classical Muslim scholar typology, became an activist thinker against the issues of the ummah. His activist personality did not allow him to spend his entire life in a single country. Thus, he traveled to many countries both in the East and the West and played a leading role in the reform activities in these countries. His fast-paced life led to different claims about his ethnic origin and sectarian affiliation. These claims focused more on the question of whether he was an Afghan Sunni or an Iranian Shiite. The claims made about Efgani's sectarian affiliation, who regarded the concept of 'reform' as a philosophy of life, are as important as his approach to sects and his perception of sects. In this context, in addition to discussions on Efgani's life and sectarian affiliation, the study will also include his perception of sects. In the study, while conveying the views on Efgani's life, sectarian affiliation, and sectarian perception, first of all, his own books and the works of his students were used. A descriptive method was used in the study. In this context, as a result of the research, it is seen that Efgani has a supra-sectarian perspective, emphasizing the necessity of ijihad in every age, far from sectarian fanaticism.

Keywords: History of Sects, Cemaleddin Efgani, Sunni, Shiite, Sectarian Perception

Giriş

Cemaleddin Efganî XIX. yüzyılda Batı'nın İslam ülkeleri üzerindeki sömürgeci faaliyetlerine karşı Müslümanların özgürlüklerini kazanarak içinde bulundu zillet halinden kurtulmaları için fikir yürüten ve bu kapsamda faaliyet gösteren en önemli mütefekkirlerden biridir. O filozof, muharrir, hatip ve gazetecidir. Müslümanların onun hakkındaki düşünceleri iki farklı yönde gelişmiştir. Bazıları için Efganî, Müslüman halkların ihyasını arzulayan büyük bir mütefekkiridir. Efganî'den hoşlanmayanlar ise onu tehlikeli bir din tahrikçisi olarak düşünmüşlerdir.

Corcî Zeydân¹, Efganî'yi Sokrat, Eflatun gibi Eski Yunan filozoflarına benzetmiştir. Ancak Zeydan, onun filozoflardan farklı olarak felsefî gücünün yanı sıra aksiyoner bir kişiliğe sahip

¹ 1861-1914 yılları arasında yaşamış Lübnan asıllı roman yazarı, gazeteci ve tarihçidir. Detaylı bilgi için bk.: Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

olduğunu belirtir.² O, bu aksiyoner kişiliğinin etkisi ile yaşadığı ülkelerin ihyası ve ıslahı için vefatına kadar sürekli bir çaba içinde olmuştur. Afganistan, Hindistan, İran, Suriye, Mısır, Türkiye ve Rusya'daki Müslümanların düşünce yapıları üzerinde derin izler bırakmıştır.

Efganî, yazdığı eserler kadar yetiştirdiği öğrencilerle de sonraki kuşaklara sesini duyurmaya devam etmektedir. Efganî'nin en önemli vasıflarından biri, Müslüman toplumların içinde buldukları hallerinin sebebine dair doğru analizler yapmış olmasıdır. Onun bu husustaki en önemli tespitlerinden biri de Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrasında yaşanan olayların neticesinde ortaya çıkan tartışmaların ve tefrikanın yüzyıllar sonrasında da devam ettiriliyor olmasının Müslümanların zayıflamasına yol açtığıdır.

Efganî'nin fikirleri incelendiğinde mezhepler üstü birleştirici bir zihniyete sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan o, içtihat kapısının kapalı olduğuna yönelik telakkiye şiddetle karşı çıkmış; araştırma ve buna bağlı olarak içtihadın hiçbir zaman nihayete ermeyeceğini savunmuştur. O, müctehid imamların kendi dönemlerinde ictihadda bulduklarını ancak sonraki kuşakların ictihad kapısının kapandığı gerekçesi ile taklide yöneldiklerini belirtir. Efganî, İslam toplumunda ortaya çıkan bu algıya karşı çıkarak ictihadın nihayete erdiğine dair herhangi bir nassın olmadığını; üstelik müctehid imamların günümüzde yaşamış olmaları halinde kendi çağlarında yaptıkları gibi ictihadda bulunmaya devam edeceklerini dile getirerek³ içtihadın her dönemde gerekli ve zorunlu bir vakia olduğuna⁴ işaret etmiştir.

Efganî'nin hayatına dair araştırmalar, onunla ilgili iki farklı senaryo sunmaktadır. Bunlar Afganlı bir Sünnî yahut İranlı bir Şiî olduğuna yöneliktir. Makalede bu iddialar ve dayandıkları deliller, ilk kaynaklardan çalışılmış olmakla birlikte daha sonraki süreçte yazılan biyografiler ve çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bu kaynaklardan elde edilen verilerin, karşılaştırılmalı bir metotla aktarılmasına gayret gösterilmiştir.

1. Cemaleddin Efganî'nin Hayatı

Cemaleddin Efganî hem Doğu'da hem Batı'da yaptığı seyahatleri, bulunduğu ülkelerdeki siyasî ve dinî faaliyetleri, eserleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle yaşadığı dönemde olduğu kadar vefatı sonrasında da Müslüman halklar üzerindeki etkisi devam eden önemli bir şahsiyettir. Bununla birlikte XIX. asırda yetişmiş bir mütefekkir olmasına rağmen onun doğduğu yer, yetiştiği ortam ve soyu hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Bu durum, Efganî'nin ilk yıllarına dair bilgilerin sınırlı ve muğlak olması nedeniyle düzeltilmesi mümkün olmayan bir ihtilaf olarak gözükmektedir.

Efganî'nin hayatına dair en önemli tartışma, onun İranlı mı yahut Afganlı mı olduğu mevzusuna dayanmaktadır. Bu mevzuyu önemli kılan bir diğer husus, tartışmanın bir boyutunun onun mezhebî aidiyeti ile alakalı olmasıdır. İranlı olduğunu savunanlara göre hicri 1254/1838

² Muhammed Reşid Rızâ, *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muhammed 'Abduh* (Kahire: Dârü'l-Fazile, 1428/2006), 1/99-100.

³ Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerinde (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 140-141.

⁴ Efganî'nin içtihadın her dönemde gerekliliğine yaptığı bu vurgu, 1970'li yıllardan itibaren Hayrettin Karaman'ın öncülüğünde Nesil Dergisi ve çevresi tarafından da dile getirilmiştir. Özellikle Hayrettin Karaman, içtihadın bir zaruret olduğunu, hayatın tekamülü ve şartların değişmesi neticesinde ictihadda bulunmanın farz olduğunu savunmuştur. Karaman'ın bu konudaki görüşlerine dair kapsamlı bilgi için bk.: Hayrettin Karaman, *İslam Hukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009). Onun bu görüşlerinde Efganî, Abduh ve Reşid Rıza'nın etkisini görmek mümkündür. Karaman, bu bağlamda kendisine yöneltilen eleştirilere rağmen Reşid Rıza'nın *Muhaveretu'l-Muslih ve'l-mukallid* adlı eserini *Gerçek İslam'da Birlik* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Detaylı bilgi için bk.: Muhammed Reşid Rızâ, *Gerçek İslam'da Birlik*, çev. Hayrettin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015).

yılında Hemedan'a bağlı olan Esedabâd'da doğmuştur.⁵ Afganistan'da doğduğunu iddia edenlere göre ise ailesi Kabil yakınlarındaki Kuner kasabasında yaşamaktadır ve kendisi de bu kasabaya bağlı olan Esedabad köyünde dünyaya gelmiştir.⁶ Asıl adı Seyyid Cemaleddin b. Seyyid Safder'dir. Cemaleddin'in soyu Seyyid Ali et-Tirmizî kanalıyla Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır.⁷ Daha sonra babası ile birlikte Kabil şehrine taşınmış ve sekiz yaşında iken burada eğitim hayatına başlamıştır. İlk hocası Mahir İbn-i Ali adında bir muallimdir.⁸ Efganî'nin İran kökenli olduğunu iddia edenlerin kutsal şehirlerde Şîî kökenli bir eğitim aldığını savunmaktadırlar.⁹

On sekiz yaşında eğitim hayatını tamamladıktan sonra Hindistan'a göç etmiş ve burada bir seneden fazla bir zaman kalmıştır. Hindistan'da kaldığı bu dönemde bazı matematik bilimlerini modern Avrupalı yöntemlerle tedris etmiştir.¹⁰ Hindistan'dan sonra hac görevini ifa etmek için Hicaz'a gitmiş olması ona yaklaşık bir yıl süren bu hac yolculuğu esnasında yol güzergahında bulunan pek çok milletin örf ve adetlerini tanıma imkânı sağlamıştır. Hac görevini tamamladıktan sonra ülkesine dönmüş ve burada Emir Dost Muhammed Han döneminde devlet görevinde bulunmuştur.¹¹ Ancak ülkesindeki iç karışıklık sonrasında 1285/1869 yılında Afganistan'dan ayrılarak ikinci kez Hindistan'a gitmiş olsa da buradaki faaliyetlerinin İngilizler tarafından hoş karşılanmaması üzerine bir ayın sonunda buradan ayrılarak Mısır'a geçmiştir. Efganî, Mısır'da kaldığı dönemdeki ilmî faaliyetlerini evinden yürütmüştür. Bu faaliyetlerinin özellikle Mısır'da öğrenim gören Suriyeli öğrenciler üzerinde güçlü bir etki bıraktığı dile getirilmiştir.¹²

Mısır'dan ayrıldıktan sonra Hicaz üzerinden İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da Sadrazam Ali Paşa tarafından lütufkâr bir şekilde karşılanmış ve şehre gelişinin altıncı ayında Meclis-i Maarife aza olarak seçilmiştir. Ancak 1287/1871 yılı Ramazan ayında Darülfünunun müdürü Tahsin Efendi'nin teşvikiyle Darülfünun'da sanayiye teşvik amacıyla yaptığı bir konuşma, Efganî için İstanbul'da sıkıntılı bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Bu konuşmasında Efganî'nin peygamberliği bir sanat olarak kabul ettiği iddia edilmiştir.¹³ Durumun gittikçe sıkıntılı bir hal alması üzerine Sadrazam, Efganî'den ortalık yatışincaya kadar İstanbul'dan ayrılmasını istemek zorunda kalmıştır.¹⁴

⁵ Muhsin Abdülhamit, *Cemâleddin el-Afganî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 2; Mirzâ Lütfullah Han Esedebâdî, *Cemaleddin el-Esedebâdî el-Ma'rûf bi'l-Efganî*, çev. Sâdık Neşet - Haseneyn Abdülmün'im (Kahire, 1957), 7; Hasib Samarrai, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*, çev. Ali Nar, Sezai Özel (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1419/1998), 95.

⁶ Muhammed Abduh, "Mukaddime", *er-Red 'ale'd-dehriyyîn* (Mısır: b.y., 1354/1935), 9; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 3. Afgan kökenli bir aileye mensup olduğuna dair detaylı bilgiler için bk. Abdülhamit, *Cemâleddin el-Afganî*, 72-74.

⁷ Abduh, "Mukaddime", 9; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 4; Rızâeddin b. Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", *Bir Hayat Üç Bakış Cemaleddin Afgani* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2023), 35.

⁸ (Türk Yurdu) T.Y., "Şeyh Cemâleddin Efgânî", *Türk Yurdu* 6/8 (1330/1914), 2263.

⁹ Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography* (Berkeley: University of California Press, 1972), 16; Nikki Keddie, *Cemâleddin Efgânî -Siyasî Hayatı-*, çev. Alâeddin Yalçınkaya (İstanbul: Bedir, 1997), 35; *Mecmû'a-i Esnâd ve Medârik-i Çâpnişde der Bâre-i Cemâlüddîn Meşhûr bi-Efgânî*, nşr. İrec Efşâr – Asgar Mehdevî (Tahran, 1342), 100-101.

¹⁰ Abduh, "Mukaddime", 9; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 5. Abdülkadir Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 28.

¹¹ Abduh, "Mukaddime", 9-10; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 37; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 5; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 28.

¹² Abduh, "Mukaddime", 11; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 38-39; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 5-10; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 29.

¹³ Abduh, "Mukaddime", 11-12; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 40-41; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 30-31; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 10-11.

¹⁴ Abduh, "Mukaddime", 14; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 42; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 12.

Efganî, İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gelmiş, burada Riyaz Paşa tarafından karşılanmış ve kendisine 1000 Mısır kuruşu maaş bağlanmıştır. Mısırdaki kaldığı dönemde evinde birçok öğrenciye dersler vermeye devam etmiştir.¹⁵ Bu süreçte ülke siyaseti ile de yakından ilgilenmiş, Mısırlıları hükümet tanziminin gerekliliği üzerine uyarmıştır. Yabancıların giderek artan müdahalelerinin ortaya çıkaracağı sorunları öngörmüştür. Bu bağlamda onun İngilizlere olan nefretini konuşmalarında sürekli olarak vurgulaması, siyasî faaliyetlerde bulunmasını zorlaştırınca; Efganî, bu hususta önüne çıkarılan engelleri aşabilmek gayesiyle mason localarına üye olmuştur.¹⁶ Onun Mason locaları ile kurduğu bu ilişki daha sonraları çok fazla eleştirilmesine yol açmıştır.

Efganî'nin, Mısırlılara yabancı devletlerin müdahalelerinden kurtularak özgürlüğüne kavuşmak, yönetime dahil olmak ve haklarını elde etmek için mücadele etmelerine yönelik çağrıları hem Mısırlı hem de İngiliz yöneticilerde tedirginliğe neden olmuştur. Tefik Paşa, Mısır hidivliğine geçtikten sonra İngiltere Başkonsolosu Vivian'ın tesirinde kalarak Efganî ve onun takipçisi olan Arif Ebû Turab Efendi'nin Mısır'dan sürülmeleri emrini vermiştir. Bunun üzerine Cemaleddin Efganî, 1296/1879 yılında Mısır'dan ayrılarak Hindistan'a gitmiş ve burada Haydarabad Dekken bölgesinde ikamet etmiştir. Hindistan'da kaldığı bu dönemde tabiatçı görüşleri reddetmek gayesiyle *er-Red ale'd-Dehriyyin*¹⁷ adlı meşhur risalesini yazmıştır.¹⁸

Mısır'da 1882 yılında Urabî isyanı çıkması üzerine Hindistan hükümeti tarafından kontrol altında tutulması gayesiyle Haydarabad'dan Kahlûta'ya çağırılmıştır. İsyana bitinceye kadar burada kalmaya mecbur tutulan Efganî'nin Mısır'daki olaylar bittikten sonra Hindistan'dan ayrılmasına izin verilince Avrupa'ya gitmeye karar vermiştir.¹⁹ Onun ilk tercihi Londra'dır. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Paris'e gitmiş ve bu şehirde üç yıl yaşamıştır. Bu yıllarda Muhammed Abduh ile birlikte Cemiyetü'l-Urvetü'l-Vüskâ'ya bağlı olarak Urvetü'l-Vüskâ adlı dergiyi on sekiz sayı boyunca yayınlamayı başarmıştır. Derginin İslam ülkelerinin halkları üzerinde çok güçlü bir etki oluşturması üzerine burada yayımlanan yazıların tesirinden endişe eden Mısır ve Hindistan hükümetleri, derginin ülkelerinde satışını yasaklamışlardır.²⁰

Efganî'nin Paris'te olduğu bu dönemde Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed isyanı²¹ patlak verince İngiltere bu isyandan istifade ederek Mısır'ın iç işlerine müdahalesini arttırmıştır. Efganî ise Urvetü'l-Vüskâ'da yazdığı makalelerle İngilizleri uyararak; bu siyaset tarzı ile başarılı olmalarının imkânsız olduğunu söylemiş, İngiliz bakanların ve yetkililerin hatalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yazılar üzerine Lord Salisbury ve Curhchill, Mehdi meselesine dair görüşlerini öğrenmek üzere Efganî'yi Londra'ya davet ederek; kendisini sultan sıfatı ile Sudan'a

¹⁵ Abduh, "Mukaddime", 12-13; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 32-34; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 14-15.

¹⁶ Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 34; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 17-18.

¹⁷ Cemaleddin Efganî, *er-Red 'ale'd-dehriyyin* (Mısır: b.y., ts.). Eser Aziz Akpınarlı tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk.: Cemaleddin Efganî, *Tabiatçılığı Red*, çev. Aziz Akpınarlı (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956).

¹⁸ Abduh, "Mukaddime", 14; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 25-26; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afganî", 44.

¹⁹ Abduh, "Mukaddime", 14; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afganî", 45-46; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 26.

²⁰ Abduh, "Mukaddime", 14; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afganî", 45-46; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 35; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 26.

²¹ Mehdi hareketi ve isyanı hakkında detaylı bilgi için bk. Eymen Fuâd Seyyid, "Mehdiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003); Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

göndermeyi teklif etmişlerdir.²² Böylelikle onlar, isyanın bastırılmasında Efganî'nin karizmatik kişiliğinden ve Müslümanlar üzerindeki etkisinden yararlanmayı amaçlamışlardır. Ancak Efganî, bu teklifi reddetmiştir. Efganî'nin bu görüşmede vurguladığı husus, Müslüman devletlerin özgürlüğüdür. O, Mısır'ın Mısırlılara ait olduğunu belirterek; karşısındaki yöneticilere Sudan'a hâkim olmadıkları halde hangi sıfatla kendisini sultan olarak göndereceklerini sormuştur.²³

Paris'te Fransız filozof Ernest Renan ile birlikte İslam, Kur'an'ın Hakikati ve Medeniyete dair münazaralar yapmıştır.²⁴ Derginin yayın hayatının sona ermesi üzerine Efganî, 1303/1886 yılı Cemâziyelevvel ayının başına kadar Avrupa'da kalmaya devam etmiş, daha sonra ise Necd bölgesine doğru bir yolculuğa hazırlanırken İran Şahı Nâsirüddin'in daveti üzerine bu ülkeye gitmiştir.²⁵ Cemaleddin Efganî İran'da başta Şah olmak üzere devlet erkânı ve ulema arasında ilgi görmüştür. Ancak Efganî'nin geniş kitleler üzerinde bıraktığı bu güçlü tesir, zamanla Şah'ın içinde saltanatının geleceği hususunda endişeye kapılmasına neden olmuştur. Şah'ın kendisine karşı değişen bu tutumu üzerine Efganî, İran'dan ayrılarak Rusya'ya gitmeye karar vermiştir.²⁶

1887 yılında Petersburg'a gelmiştir. Bu onun Rusya'ya yaptığı tek yolculuktur. Rusya'da ne kadar yaşadığı tam olarak bilinmemekle birlikte yaklaşık olarak on yedi ya da on sekiz ay kaldığı tahmin edilmektedir. Petersburg'ta kaldığı bu dönem içinde ülkede çıkan gazetelerde Afganistan, İran, Türkiye, Rusya ve İngiltere devletlerinin yürüttükleri siyasî politikalar hakkında, siyasî arenada geniş bir yankı uyandıran makaleler kaleme almıştır.²⁷ Petersburg'taki hükümet yetkilileri üzerindeki nüfuzunu kullanarak Rusya Müslümanları için zararlı olan birtakım uygulamaları durdurmak ve İslâmî kitaplar ile Kur'an-ı Kerim'in basımı hakkındaki kısıtlamaları kaldırmak için teşebbüslerde bulunmuş ve bu teşebbüslerinde muvaffak olmuştur.²⁸

Efganî, Rusya'dan ayrıldıktan sonra Avrupa'da dolaşmaya başladı. 1889 yılında Münih'te iken Şah Nâsirüddin ile karşılaştı ve Şah'ın daveti üzerine ikinci kez İran'a gitti.²⁹ İran'a yaptığı bu ikinci seyahatte de Efganî'nin fikirleri ve faaliyetleri bir süre sonra Şah ile arasının açılmasına neden olmuş ve akabinde ülkeden sürgün edilmiştir.³⁰ İran'dan ayrılan Efganî, Basra üzerinden Londra'ya gitmiştir.³¹

Londra'da bulunduğu dönemlerde konferans konuları daha çok Şah'ın istibdat ve zulümleri hakkında idi. Özellikle Londra'da İngilizce ve Arapça olarak yayın yapan *Ziyâü'l-Hâfikeyn* adlı gazetede es-Seyyid namıyla Nâsirüddin Şah'ın zulmü ve müstebit yönetimine dair Arapça

²² Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 29-30; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 36.

²³ Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 29-30.

²⁴ Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 35; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 32.

²⁵ Abduh, "Mukaddime", 14; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 48; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 36; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 33-34.

²⁶ Abduh, "Mukaddime", 14-15; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 49; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 34; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 36.

²⁷ Abduh, "Mukaddime", 15; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 49-50; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 34.

²⁸ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 50; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 36-37.

²⁹ Abduh, "Mukaddime", 15; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 51; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 37; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 36-37.

³⁰ Abduh, "Mukaddime", 15-16; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 38; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 54; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyât ve ehâdis*, 37.

³¹ Abduh, "Mukaddime", 16; Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 39; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 55.

makaleler kaleme almıştır. Bu gazetenin bizzat Efganî tarafından çıkarıldığı da iddia edilmiştir.³² Cemaleddin Efganî'nin yazmış olduğu bu makalelerin, Şah'a zarar vermeye başlaması üzerine; Şah, II. Abdülhamit'ten Efganî'yi İstanbul'a getirtip orada tutmasını rica etmiştir. Efganî'nin yazmış olduğu bu makaleler ve yapmış olduğu faaliyetler, sömürgeleri içinde İslam ülkelerinin bulunduğu İngilizlerde de rahatsız oluşturmıştır. Bu saiklerin neticesinde II. Abdülhamit, dönemin Londra sefiri Rüstem Paşa aracılığıyla Efganî'yi İstanbul'a davet etmiş; nihayetinde bu yinelenen, ısrarcı davetler üzerine Efganî, 1892 yılında İstanbul'a gelmiştir.³³

Ancak Keddî, bu rivayetin aksine Efganî'nin İstanbul'a gidebilmek için teşebbüste bulunduğunu savunmaktadır. O bu iddiasını Efganî'ye ait olan dokümanlar arasında bulunan ve Efganî tarafından Osmanlı memurlarından birine yazılmış olan mektuba dayandırmaktadır. Efganî bu mektubunda kendisinin Pan-İslamizm³⁴ davasına yönelik çalışacağını va'd ederek padişah'tan bir ruhsat mektubu ve yetki istediğini bildirmektedir.³⁵ Efganî'nin İstanbul'a gelmeyi kabul etmesinde, fikirleri ile Sultan II. Abdülhamit'i etkilemeyi amaçlamasının yanı sıra ayrıca İstanbul'da yaşayan Arap şeyhlerine nüfuz ederek; bunlar aracılığıyla fikirlerini diğer İslam ülkelerine ulaştırma ümidi de etkili olmuştur.³⁶ Ancak İstanbul'daki Arap şeyhlerinin kendi idealinden çok uzakta olduklarını ve saray ile yakın ilişki kurarak çıkarlarını koruma peşinde olduklarını gördüğünde onlar vasıtasıyla diğer İslam ülkelerine ulaşma ümidinin gerçekleşmeyeceğini anlamıştır.³⁷

Zaman içinde çeşitli saikler neticesinde Efganî ile padişahın arası açılmıştır. Bu saiklerden biri İran Hükümeti'nin, Şah Nâsırüddîn'in öldürülmesinde Efganî'nin etkili olduğuna yönelik ithamlarıdır ki³⁸ onlar padişah'tan iki ülke arasındaki anlaşma gereği Efganî'nin kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerdi. Padişah her ne kadar bu talebi geri çevirmiş olsa da Efganî üzerindeki kontrolünü arttırmıştır.³⁹ Öte yandan Jön Türkler ve Bâbîler ile teması⁴⁰ devlet adamları nezdinde kendisi hakkında olumsuz bir ıntibanın oluşmasına neden olmuştur.⁴¹ Tüm bunların yanı sıra

³² Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 55-56; Mağribî, *Cemaleddin Afgani zikriyat ve ehadis*, 90. Bu iddialara rağmen gazetenin editörü Efganî değildir. Gazetenin ikinci sayısında editör olarak Anthony Salmoné'nin ismi geçer. Bk.: Homa Pakdaman, *Djamel ed-Din Assad Abadi dit Afghani* (Maisonneuve et Larose, 1969), 162-165..

³³ Abduh, "Mukaddime", 16; Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 56-57.

³⁴ II. Abdülhamit, Batılı ülkelerin İslam topluluklarına yönelik yürüttükleri sömürgeci ve yıkıcı faaliyetlerine karşılık *İslam Birliğini* hedefleyen bir politika yürütmüştür. Bu politika kapsamında *emirü'l-mü'minin* sıfatı ile Hicâz Demiryolu projesini gerçekleştirdiği gibi İran da dahil olmak üzere İslam coğrafyası ile ilişkileri güçlendirmeye yönelik teşebbüslerde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bk.:Mahmut Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2 (2013), 79-119.

³⁵ *Mecmû'a-i Esnâd ve Medârik-i Çâpnişde der Bâre-i Cemâlüddin Meşhûr bi-Efgânî*, 26-27; Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Din al-Afghânî: A Political Biography*, 145-153. Ancak Özcan, Keddî'nin mektubun tarihi noktasında yanlış bir kanaate ulaştığını belirtmektedir bk. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914* (İstanbul: İSAM, 1992), 86.

³⁶ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 57.

³⁷ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 58.

³⁸ T.Y, "Şeyh Cemâleddin Efgânî", 2267; Süleyman Nazif, *Nasuriddin Şah ve Bâbîler* (İstanbul: b.y., 1923), 61-64.

³⁹ Nazif, *Nasuriddin Şah ve Bâbîler*, 61-64.

⁴⁰ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jö-Türkler (1889-1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 122.

⁴¹ Detaylı bilgi için bk.: Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, [Sadrazam Halil Rifat Paşa Evrakı], 22 Nisan 1312 tarihli tezkire, 31 / 1709-3 / 110 / 87; tezkirenin tam metni için bk: Alâeddin Yalçınkaya, *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri* (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1991), 160-167.

casuslar tarafından padişaha iletilen jurnallerin de⁴² artması neticesinde saray ile arası açılmış ve padişah tarafından kendisine sıkı bir göz hapsi uygulanmaya başlanmıştır.⁴³ Bu nedenle istediği faaliyetleri ve yayınları yapamaz hale gelince İstanbul'dan ayrılmak istemiş ancak buna izin verilmemiştir.⁴⁴ Her ne kadar padişah, kendisini göz hapsinde tutmuş olsa da vefatına kadar Efganî'yi korumuş ve içtihat sahibi büyük bir âlim olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵

Efganî, kanser hastalığından kurtulamayarak 9 Mart 1897'de İstanbul'da vefat etmiş ve cenazesi Maçka'daki Şeyhler mezarlığına defnedilmiştir. Kabri 1926'da Amerikalı Charles Cron tarafından yaptırılmıştır. 1944 yılında ise Afgan hükümetinin talebiyle kemikleri Afganistan'a nakledilmiştir.⁴⁶

2. Cemaleddin Efganî'nin Mezhebî Aidiyetine Dair Tartışmalar

Efganî yazar, hatip, mütefekkir ve eğitimci olmasının yanı sıra bunların hepsinden daha öncelikli olarak aktivist karakterli bir insandır. Onun bu yapısı yazarlık, hatiplik, eğitimcilik yönlerine yansımış, düşünceleri bu karakterinin etkisinde şekillenmiştir. Doğu'nun ve Batı'nın birçok şehrine seyahatler gerçekleştirmiş ve çalkantılı bir yaşam sürmüştür. Efganî'nin bu çalkantılı yaşamı hem etnik kimliği hem de buna bağlı olarak mezhebine dair farklı iddiaların ortaya atılmasına yol açmıştır. Efganî'nin etnik kimliğine dair öne çıkan iddialar Afganlı, İranlı yahut Türk olduğuna yöneliktir. Mezhebî kimliğine dair ise Sünnî ya da Şiî olduğu iddialarıyla birlikte mühlidlik, Bâbîlik, Vehhâbîlik ve Neo-Mu'tezilîlik aidiyeti de dile getirilen savlar arasındadır.

Efganî, mezhebi aidiyetine dair kendisine yöneltilen ithamları bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

“İngiliz halkı benim Rusyalı olduğuma inanır. (Rus)

Müslümanlar benim bir Zerdüşt olduğumu zanneder (Mecûsî)

Sünnîler benim bir Şiî olduğum düşüncesindedirler (Râfîzî)

Ve Şiîler benim Ali'nin düşmanı olduğumu zannederler (Nâşîbî)

Dört mezhepten bazı arkadaşlarım benim bir Vahhâbî olduğuma inandılar.

Bazı erdem sahibi dürüst İmâmîler beni Bâbî zannettiler.

Ne inançsızlar beni kendisine çağırır

Ne Müslümanlar beni kendileri gibi kabul eder.

Kime uyacağımı ve kime karşı olacağımı şaşırımdı.

Birinin reddi, diğerinin tasdikini gerektirir.

⁴² Bu jurnaller arasında dikkat çekenlerinden biri de Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi ile Kağıthane'de yaptığı görüşmedir. Casuslar, padişaha Efganî'nin Mısır Hidivliği kontrolünde bir Arap hilafeti kurmak istediğini aktarmışlardır. Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 92-96; Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 384.

⁴³ Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 384.

⁴⁴ Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 385. Padişaha izin talebi için yazdığı mektup hakkında bk.: Türkiye Başbakanlık Arşivi, Yıldız [Esas Evrakı, 14-1103-126-9], Evrak 1103; Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 444-447.

⁴⁵ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, ed. Cemal Kuntay (İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1980), 103; Hayreddin Karaman, “Efgânî, Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁴⁶ Karaman, “Efgânî, Cemâleddin”.

Birinin tasdiki, dostları onun muhalifine karşı sertleştirir.

Benim için bir hizbi tutmaktan başka kurtuluş yolu yoktur.

Benim için diğer partiyle mücadele etmekten başka çare yoktur.

Kabil'de Bala Hisar'da mukim, ellerim bağlı, bacaklarım, dizlerim kırık, bilinmeyen perdenin bana bildirmek için açıklama lütfunda olacağı şeyi ve beni bekleyen bu hain gök kubbenin hangi kaderi döndüreceğini görmek için bekliyorum.”⁴⁷

Efganî'nin Afgan kökenli ve Sünnî bir Müslüman olduğunu savunanlar, iddialarını onun Muhammed el-Mahzûmî'ye yazdırdığı hatirât ile öğrencisi Muhammed Abduh'un kaleme aldığı biyografiye dayandırmaktadırlar. Bunun haricinde Efganî'nin Afganistan tarihine dair yazmış olduğu *Tetimmetü'l-beyân fi Târîhi'l-Afgan* adlı eseri, Sünnî olduğuna dair güç bir argüman olarak kabul edilmiştir. Efganî bu eserinde bütün Afganlıların Hanefi mezhebine bağlı Sünnîler olduklarını belirtir. Kadın, erkek, şehirli, köylü fark etmeksizin onlar, namaza ve oruca karşı kesinlikle ihmalkarlık yapmazlar. Afganistan'da Nurîler⁴⁸ olarak adlandırılan kesim ise Şîlleştirilmiştir. Bunlar, Sünnî komşuları ile şiddetli savaşlar yaptıkları gibi ibadetlere karşı da umursamaz bir tutum içindedirler. Kerbelâ gününde zincirle çıplak sırtlarına ve omuzlarına vurmaktadırlar.⁴⁹ Efganî'nin Afganistan halkının dinî tutumunu aktarırken kullandığı bu ifadeler, kendisinin Sünnî bir aidiyet taşıdığına dair bir karine olarak görülmüştür.

Efganî'nin yakın çevresi, onun amelde Hanefî mezhebine bağlı olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰ Kâdı Muhammed Abdulgaffâr tarafından Urduca yazılmış olan Efganî'ye ait biyografide onun, ibadetlerini Sünnî usullere göre yaptığı ve Sünnî bir inanca sahip olduğu vurgulanmıştır.⁵¹ Vaazlarında ve kişisel sohbetlerinde Ebû Hanife başta olmak üzere diğer müçtehit âlimlere karşı saygı ve hürmet içeren bir dil kullanmıştır. Kendisi Hanefi mezhebine bağlı olmakla birlikte mezhebî hususlarda mutaassıp bir mukallit olmamıştır. Mevzu hakkındaki delilleri ayrıntılı bir şekilde öğrenmeye önem vermiştir. Onun gerçek mutasavvıfların⁵² anlayışlarına eğiliminin olduğu nakledilmiştir.⁵³ Benzer şekilde Rızâeddin b. Fahreddin, Şeyh Muhammed Bahî't'in⁵⁴ Cemaleddin Efganî'den Hanefilik mezhebine ve fıkına dair bilgiler aldığını aktarır.⁵⁵

⁴⁷ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 54.

⁴⁸ Afganistan'ın kuzeydoğusunda, Pakistan sınırındaki dağlık bölgede yaşayan halktır. Kökenlerinin Büyük İskender'in Afganistan'ı işgali esnasında geride bıraktığı askerlere dayandığı iddia edilmektedir. Afganlılar tarafından Kafiristan olarak adlandırılan bu bölgenin halkı, Afgan Emiri Abdurrahman Han'ın 1896 yılındaki işgali sonrasında Müslüman olmuştur. Bu tarihten sonra bölgenin adı "Nûristan" olarak değiştirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Akın Kiren, *Afganistan'ın Yeniden Yapılandırılmasında Türkiye'nin Rolü (2001-2011)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012), 29; Abdülkadir Mağribî, "Cemaleddin Afgani Anılar ve Anlatılanlar", çev. Yakup Çetinkaya, *Bir Hayat Üç Bakış Cemaleddin Afgani* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2023), 190.

⁴⁹ Cemaleddin Efganî, *Tetimmetü'l-beyân fi Târîhi'l-Afgan* (b.y.: Müessesetü Hindâvî, 2017), 65-66; Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 92.

⁵⁰ Reşid Rızâ, *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muḥammed 'Abduh*, 33.

⁵¹ Kâdı Muhammed Abdulgaffâr, *Asâr-ı Cemaleddin Efganî* (Delhi, 1940), 122-123; Keddie, *Cemâleddin Efgânî -Siyasî Hayatı-*, 148.

⁵² Efganî'nin tasavvuf hakkındaki görüşlerine dair detaylı bilgi için bk. Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 176.

⁵³ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 72.

⁵⁴ 1854-1935 yılları arasında yaşamış Mısır baş müftülüğü görevinde bulunmuş Mısırlı âlim. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Bahî't, Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

⁵⁵ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 71.

Kendisine, Hintli bir âlim olan Sıddîk Hasan Han⁵⁶ hakkında ne düşündüğü sorulduğunda; Ebû Hanife'nin şahsiyeti hakkında kullandığı olumsuz cümlelerinin yersiz ve ifrata kaçmış olduğunu söylemiştir. Ayrıca onun Vehhabî zihniyetinde bir insan olduğunu vurgularken kullandığı ifadeler ve Ebû Hanife'nin Sıddîk Hasan Han'ın merteye ve derecesinden çok üstün olduğunu vurgulaması⁵⁷ Cemaleddin Efganî'nin mezhebî bakış açısını gösteren bir durum arz etmektedir. Bunların haricinde Efganî ile yakın bir dostluk ilişkisi bulunan Wilfrid Blunt⁵⁸, onun kendisine Arap kökenli olduğunu ve Arapçayı anadili olarak öğrendiğini söylediğini nakletmektedir.⁵⁹ Blunt tarafından aktarılan bu bilgi de Efganî'nin Sünnî kimliğine vurgu yapmaktadır.

Etnik ve mezhebi kimliğine yönelik önemli bir diğer iddia ise onun İranlı bir Şîî olduğuna dairdir. Bu iddialar, temelini Efganî'nin kız kardeşinin oğlu olduğunu söyleyen Mirzâ Lütfullah Esedabâdî tarafından Berlin'de yayınlanan kitapta⁶⁰ bulunan bilgiler ile 1963 yılında ortaya çıkan ve kendisi tarafından İranlı bir dostuna emanet edilmiş olan belgelere dayanmaktadır. Bu dokümanlar, Tahran Üniversitesi'nden Profesör Asgar Mehdevî ve Îrec Efşâr tarafından toplanıp düzenlenerek *Mecmû'a-i Esnâd u Medârik-i Çâp-neşûde der Bâre-i Seyyid Cemâlüddîn Meşhûr bi Efgânî* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır.⁶¹ Mirzâ Lütfullah'ın kitabında geçtiğine göre Efganî'nin ailesinden geride kalanlar hala İran'da yaşamaya devam etmektedirler ve kendisine nispetle "Cemâliyye" ailesi olarak anılmaktadırlar.⁶² Mirzâ Lütfullah, kitabında yer alan bilgilerin büyük bir kısmını Efganî'nin kendisine dayandırmaktadır ki onunla Tahran'da olduğu yıllarda birlikte yaşamıştır. Öte yandan o, Efganî'nin arkadaşı ve akrabası olan Şeyh Hâdî'nin anlattıklarından da istifade etmiştir.⁶³

Babasının adının Safder olması onun Şîî olduğunu gösteren bir durum olarak görülmüştür. Çünkü Safder, Hz. Ali'nin sıfatlarından birisidir ve İran'da Şîîler arasında kullanılmaktadır.⁶⁴ Bu kitaplarda geçen bilgilerden hareketle Brockelman başta olmak üzere Batılı araştırmacılar, Efganî'nin İranlı olmakla birlikte siyasî nedenlerle bunu gizlediğini iddia etmişlerdir.⁶⁵ Keddie, Efganî'nin İranlı olduğunu gizlemeye yönelik çabasını; kendisini, Sünnî bir Müslüman olarak takdim etme arzusuna bağlar. Keddie bu iddiasını, İranlı bir Müslümanın zihinlerde doğrudan Şîî olarak algılandığı savına dayandırmıştır.⁶⁶ Ancak *el-Hüseynî* lakabını Sünnî coğrafyada dahi hiç

⁵⁶ Hint alt kıtasında XIX.sırda kurumsallaşmış olan Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında yer alan Hintli âlim. Detaylı bilgi için bk.: Abdulhamit Birşık - A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

⁵⁷ Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin Afgani", 72.

⁵⁸ 17Ağustos 1740-10 Eylül 1922 yılları arasında yaşamış İngiliz şair ve yazardır. Efganî'nin tesirinde kalarak İslam'a girdiği varsayılmıştır. Bk. Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam* (Londra: Kegan Paul Trench, 1882); K. Paul Johnson, *Initiates of Theosophical Masters* (Albany: State University of New York Press, 1995).

⁵⁹ Homa Pakdaman, *Djamal ed-Din Assad Abadi dit Afghani* (Maisonneuve et Larose, 1969), 25.

⁶⁰ Mirzâ Lütfullah Han Esedabâdî, *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*, çev. Abdunna'im Haseneyn (Mansûre: Daru'l-Vefâ, 1986).

⁶¹ *Mecmû'a-i Esnâd ve Medârik-i Çâpnişde der Bâre-i Cemâlüddîn Meşhûr bi-Efgânî*.

⁶² Esedabâdî, *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*, 11-13.

⁶³ Esedabâdî, *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*, 18.

⁶⁴ Esedabâdî, *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*, 13; Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 12-17; Abdülhamit, *Cemâleddin el-Afganî*, 79-80.

⁶⁵ Pakdaman, *Djamal ed-Din Assad Abadi dit Afghani*, 24; Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 10-11; Elie Kedourie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam* (Londra: Frank Cass & CO. LTD., 1966), 6-7.

⁶⁶ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 429.

çekinmeden kullanmış olması bu iddiayı çürüten bir durumdur.⁶⁷ Çünkü İranlı bir Şîi olduğunu gizleme endişesi taşıyor olsaydı doğal olarak bu lakabını da saklaması gerekirdi.

1963 yılında yayımlanan bu belgeler arasında yer alan iki mektuba göre Efganî ve mektubun yazarı, yıllarca Necef'te birlikte okumuşlardır. Hocalarının ismi ise Molla (Kulî) Hemedanî Dercezeynî'dir.⁶⁸ İranlı araştırmacı Muhît Tebâtebâî de Efganî ile birlikte felsefe profesörü Mirzâ Rızâ Kulî'nin öğrencileri olduklarını söyleyen Seyyid Habibî adında bir İranlı'ya ulaşmıştır.⁶⁹ Bu bilgi, Efganî'nin felsefeye olan ilgisinin gençlik yıllarında başladığını gösteren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu evraklar içerisinde bulunan İran konsolosluğundan alınmış olan iki pasaport Efganî'nin İranlı olduğunu güçlendiren birer delil olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ Ancak Muhammed Ammara, bu iki pasaportun farklı gerekçelerle ya Efganî'ye ait olmadığını ya da sahte olduğunu ifade etmiş ve bunların onun İranlı olmasına dair bir kanıt olamayacağını söylemiştir.⁷¹

Efganî'nin İranlı olduğuna yönelik dile getirilen karinelere biri de Nâsırüddin Şah'a yakın üst düzey bir bürokrat olan Muhammed Hasan Han'ın yazmış olduğu *İ'timâdü'd-devle* adıyla bilinen *el-Meâsir ve'l-asâr* adlı eserinde geçen ifadelerdir. Bu kitap, Osmanlıların da bazı zamanlarda çıkardığı salname düzeyinde bir eserdir. Eserde Efganî'nin İran'a bağlı Esedabad köyünden olduğu belirtilmektedir. O, dinî ilimleri Kazvin ve Tahran şehirlerinde tahsil etmiştir.⁷² Hacı Seyyah'ın *Hâtîrât*'ında dikkat çeken bir durum ise İran'a ikinci kez geldiği dönemde Necef'te bulunan bazı Şîilerin, onun Mehdî olduğunu düşünmeleridir.⁷³ Efganî, her ne kadar bu iddiaları reddetmiş olsa da bu durum, onun Necef'ten çıkarılmasına engel olamamıştır.

Daha yaşadığı dönemde hakkında ortaya çıkan bu iddialardan Efganî'nin habersiz olması imkânsızdır. Mağribî'nin⁷⁴ aktardığı iki anekdot bu iddiaların bizzat kendisine sorulduğunu göstermektedir. Bu anekdotlardan ilkinde Mağribî, Efganî'nin kendisine "Sen, Ehl-i Sünnet akidesine aşırı bağlılığın ile tanınmışken; Şah, seni başbakan yapmayı nasıl ister?" şeklinde yönelttiği soruya Efganî, "Onun deliliği ve hevesi" şeklinde cevap vermiştir. Mağribî, daha sonra bu soruyu asıl sorma gerekçesinin onun mezhebî aidiyetini öğrenmek olduğunu belirtir. Mağribî, Efganî'nin verdiği cevap ile İranlı olmadığı gibi hiçbir hususta Şîi gibi düşünmediğini ortaya koyduğunu söyler.⁷⁵ Bir diğer anekdotta ise Mağribî, Trabluslu bir yetkilinin kendisine; bu iddiaların, Şah tarafından uydurulduğunu söylediğini belirtir. Bu yetkili, iddiasını Basra kadısına dayandırmaktadır. Buna göre Efganî İran'dan çıkarıldıktan sonra Basra'ya geldiği zaman dönemin Basra kadısı Şeyh Abdulhamid el-Rafi'î, vali Hidayet Paşa aracılığıyla ona bu iddiaların aslını ve kendisinin kökenini sormuştur. Bu soruya Efganî Afgan kökenli olduğunu, İran ile herhangi bir

⁶⁷ Muammer Esen, *Afganî Kelâmî ve Felsefî Görüşleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006), 63.

⁶⁸ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 16; Keddie, *Cemâleddin Efgânî -Siyasî Hayatı-*, 35; *Mecmû'a-i Esnâd ve Medârik-i Çâpnişde der Bâre-i Cemâlüddîn Meşûr bi-Efgânî*, 100-101.

⁶⁹ Keddie bu bilgiyi Muhammed Muhît Tebâtebâî ile Eylül 1966'da yaptığı mülakata dayandırmaktadır. Bk.: Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 16.

⁷⁰ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 430.

⁷¹ Ammâra'nın bu konuda ileri sürdüğü gerekçeler için bk. Muhammed Ammâra, *Cemaleddin Efganî* (Kahire: Daru's-Şurûk, 1408/1988), 31-34, 294-295; Esen, *Afganî Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*, 71-72.

⁷² Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 85-86.

⁷³ Hamid Seyyâh - Seyyidullah Gülkâr, *Hâtîrât-ı Hâcî Seyyâh* (Tahran, 1346/1967-68), 290-291; Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 16.

⁷⁴ 1867-1956 yılları arasında yaşamış olan Suriye kökenli Arap müellif. Bk.: Azmi Yüksel, "Abdülkâdir el-Mağribî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁷⁵ Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 82-83.

bağlantısının olmadığını, bu iddiaların ise Şah'ın onu tekrar İran'a getirebilmek ve ondan intikam almak gayesi ile ortaya çıkarıldığını söyleyerek cevap vermiştir.⁷⁶

Mağribî, Efganî'nin kökenine dolayısıyla mezhebi aidiyetine yönelik bu ihtilafları uzlaştırma mahiyetinde Ezherli bir İranlı'nın kendisine anlattıklarına dayanarak şu bilgileri aktarmaktadır: Cemaleddin'in babası, İran'ın vilayetlerinden olan Mazderanlı'dır ve İran ordusunda bir subaydır. Daha sonra bir görev için Afganistan'a gönderildiğinde burası kendisine güzel gelmiş ve Efganî'nin annesi ile evlenerek Afganistan'a yerleşmiştir. Ezherli İranlı'nın ailesinin büyüklerinden duyduğunu belirttiği bir diğer rivayet ise Efganî'nin İran'da doğduğu daha sonra babasının Afganistan'a giderken onu yanında götürdüğüdür.⁷⁷

Efganî'ye dair yazılan biyografilerin ve neşredilen dokümanların haricinde fikirleri, eğitimi ve siyasî faaliyetleri üzerinden de kendisinin İranlı bir Şîî olduğu iddiası temellendirilmeye çalışılmıştır. Sudan'da ortaya çıkan Mehdî isyanında İstanbul'a yazdığı mektupta Fatimî Devleti'nden övgü ile söz etmesi onun Şîîliğin gizli müdafaası olarak yorumlanmıştır.⁷⁸ Ayrıca 1979'daki İran devriminde İran makamları tarafından devrim şehidi olarak anılması, bu yöndeki iddiaların bir diğer argümanı olmuştur.⁷⁹ Efganî'nin İran siyaseti ve ıslah hareketleriyle çok yakından ilgilenmiş olması da onun İran kökenli olduğuna dair iddianın dayandığı güçlü bir argüman olarak sunulmuştur. Ayrıca Nâsırüddin Şah'ın ölümünde kendisinden şüphelenilmesi, bu durumu teyit eden bir unsur olarak kabul edilmiştir. Lakin Efganî'nin hayatı incelendiğinde onun İslam ülkelerinin müstebit devletlerin baskısı altında kalmasından, halklarının fakirlik, zillet ve cahillik içinde yaşıyor olmasından derin ızdırap duyan aktivist ruhlu bir insan olduğu görülmektedir. Bu bağlamda o, yaşadığı ülkelerin kalkınması için ıslah hareketlerini desteklemiş ve siyasetleri ile de yakından ilgilenmiştir. İran siyaseti ile alakadar olduğu kadar Afganistan, Hindistan, Mısır ve Osmanlı'daki ıslah çalışmalarını da yakından takip etmiştir.

Şîîlikle ilişkilendirilmesine yol açan bir diğer durum, onun felsefeye duyduğu ilgidir. Efganî'nin düşünce dünyasında başta İbn Sînâ olmak üzere Müslüman filozoflardan etkilendiği gözlenmektedir. Necef'te aldığı eğitimin bu tesirde etkili olduğu dile getirilmiştir.⁸⁰ Bu iddiayı dile getirenler, Efganî'nin yaşadığı dönemde Sünnî medreselerin aksine Şîî medreselerinde felsefî geleneğin yaşatıldığına ve ilgili kitapların ders olarak okutulmakta olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Ancak Sünnî Müslümanlar arasında felsefî ilimlere soğuk bakan bir kesim olmakla birlikte bu durumu genele yansıtmak yanlış bir tespittir. Eş'arîliğin Mütaahhirûn dönemi eserleri, yoğun bir şekilde felsefe ile mündemiç olarak yazılmıştır. Ayrıca Sünnî medreselerde dönem dönem etkisi azaltılmış olmakla birlikte felsefe, kelâm, mantık dersleri daima okutulmuştur.

Efganî'nin hayatı hakkında 1963 yılında ortaya çıkarılan belgeler yayınlanmadan öncesi ve sonrasına dair dakik bir araştırma yapan Ali Şeleş, Efganî'nin İran'da yakınlarının ve arkadaşlarının olması, İran'a yaptığı ziyaretlerde bunlarla görüşmesi, İran dışında olduğu

⁷⁶ Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 87-88.

⁷⁷ Mağribî, *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*, 86-87.

⁷⁸ Yalçınkaya, *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri*, 115. Yalçındağ'ın, dile getirdiği bu argümanın akabinde Efganî'nin İran'da devrim şehidi olarak kabul edilmesinden bahsetmesi, iddiasında dile getirdiği Şîîliğin İmâmiyye olduğu izlenimi vermektedir. Şayet bu ifadelerle Efganî'nin Şîîlikle ilişkilendirilmesi söz konusu olacaksa bunun İmâmiyye yerine İsmâiliyye'ye yönelik olmasının daha doğru olacağı kanaatini taşımaktayız ki bu yöndeki bir iddiayı destekleyecek hiçbir unsur da bulunmamaktadır.

⁷⁹ Yalçınkaya, *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri*, 92.

⁸⁰ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 19; Esedebâdî, *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*, 14-15.

zamanlarda da mektuplaşmaya devam etmesi ve belgeler içinde çıkan İran pasaportuna dayanarak onun İranlı olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte ortaya çıkan bu belgeler, Efganî'nin İran'da doğduğuna dair bir bilgi sunmamaktadır.⁸¹ Benzer şekilde Keddîe de yaptığı araştırmanın neticesinde Efganî'nin Şîî bir coğrafyada yetişip, Şîî bir eğitimden geçmiş olmasına rağmen bu durumun onun yetişkinlik döneminde Şîî ya da Bâbî olduğuna dair kesin bir bilgi sunmadığını belirtmektedir.⁸² Yetişkinlik döneminde Şîî olmadığını bir diğer delili ise kendisinin masum imam teorisine karşı çıkmasıdır. O, Müslümanlar için şeriatın ve imanının muallim olmasının kâfi olduğunu; bunun için günahsız, masum bir imama ihtiyaçlarının olmadığını belirtmiş ve Kur'an'ın yeterli bir kaynak olduğunu vurgulamıştır.⁸³ Dolayısıyla İranlı olduğunu ispatlamaya yönelik ileri sürülen karinelere hareketle kendisinin Şîî bir kimliğe sahip olduğu sonucuna ulaşmak mümkün gözükmemektedir.

Efganî, Mısır'da, Avrupa'da ve Türkiye'de yaşadığı dönemlerde kendisini Afganlı olarak tanıtmıştır. Bunun tek istisnası ise Edward Browne, Arthur Arnold ve Ahmed Agayef yaptığı söyleşilerdir. O, 1891 yılının sonbaharında Londra'da Browne ile gerçekleştirdiği bir sohbet esnasında kendisinin İran'da Hemedân yakınlarında doğduğunu söylemiştir.⁸⁴ Benzer şekilde Arnold'a da İran kökenli bir Afganlı olduğunu anlatmıştır.⁸⁵ Agayef ise Efganî ile yaptığı mülakatı şöyle aktarmaktadır: *“Acizleri bizzat Cemaleddin Efganî'ye üç kez mülaki oldum. İkinci defa mülakatımızda müşarun ileyhden aslı hakkında malumat istedim; verdikleri cevabı, huzurlarında deftere geçirdim. Sözlerini aynen naklediyorum: ‘Benim babam ve annem aslen Merağalı’dır. Fakat Hemedan’da babamın işleri bozulduğundan Afganistan’a hicret mecburiyetinde bulunmuşuz.’ Merağa, Azerbaycan yani Türk şehirlerinden biridir ve Cemaleddin Azerî Türkçesi’ni ana dili gibi konuşuyordu.”*⁸⁶

Browne, Agayef ve Arnold'un ifadeleriyle Mağribî'nin Ezherli bir İranlıya dayanarak aktardığı bilgiler örtüşmektedir. Bu bilgiler aynı zamanda Efganî'nin Afganlı bir Sünnî yahut İranlı bir Şîî olduğuna yönelik iddiaların dayandığı güçlü delillerle de uzlaştırmaya bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda Efganî'nin İran kökenli bir Azerî Türk'ü olup yetiştiği ülke itibarıyla da Afganlı bir Sünnî olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Mezhebî aidiyetine dair ileri sürülen bu savların haricinde o mülhidlik, Vehhâbilik ve Bâbîlik ithamlarına da maruz kalmıştır. Ayrıca Neo-Mu'tezile kapsamında bir değerlendirmeye de konu olmuştur. 1870'lerde Mısırda Efganî ile tanışmış Suriyeli bir yazar olan Selim Anhurî, Efganî'nin Hindistan'da bulunduğu yıllarda dinler üzerine yaptığı çalışmaların kendisini dinsizliğe ve âlemin ezeli olduğu düşüncesine götürdüğünü belirtir. Anhurî'ye göre Efganî, Mısır'da olduğu yıllarda da bu düşüncelere sahipti.⁸⁷ Keddîe, Anhurî'nin naklettiği bilgiler ile Efganî'nin Renan'a yazdığı reddiyede geçen düşüncelerin benzerliğine dikkat çekmekle birlikte onun ateist olduğuna dair bu iddianın kendisinin 1860'lardan kalan not defterince tekzip edildiğini belirtmektedir.⁸⁸ Benzer

⁸¹ Ali Şeleş, *Cemaleddin Efgânî Görüşler Tartışmalar Değerlendirmeler*, çev. Mehmet Çelen (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 76.

⁸² Keddîe, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 148.

⁸³ Cemaleddin Efganî, “et-Ta’lîkât ‘alâ Şerhî’ d-Devvânî li’l-‘Akkâ’idi’l-Aqdiyye”, *el-A mâlü’l-kâmile li-Cemâlidîn el-Efgânî*, ed. Muhammed Ammâra (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), 74.

⁸⁴ Pakdaman, *Djamal ed-Din Assad Abadi dit Afghani*, 24.

⁸⁵ Pakdaman, *Djamal ed-Din Assad Abadi dit Afghani*, 26.

⁸⁶ Ahmed Agayef, “Türk Alemleri-3”, *Türk Yurdu* 1 (Teşrin-i Sani 1327), 200.

⁸⁷ Reşid Rızâ, *Târîhu’l-üstâzi’l-imâm eş-Şeyh Muhammed ‘Abduh*, 43-44; Kedourie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, 15-16; Keddîe, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 29-31.

⁸⁸ Keddîe, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 31.

şekilde Dr. Şiblî Şümeyyil de Efganî'ye dair şahsi tecrübelerinin onun dinsiz olduğuna yönelik olduğunu; bu nedenle materyalistlere yönelik bir reddiye yazdığını duyunca hayrete düştüğünü belirtmiştir.⁸⁹ Efganî'de yaşamının bir döneminde Gazzâlî'ye benzer şekilde fikrî bunalımlar yaşadığından bahsetmektedir.⁹⁰ Dolayısıyla gerek Anhurî'nin gerekse Şümeyyil'in aktarımlarının onun arayış içerisinde olduğu bu döneme dair olması mümkündür.

Efganî ve onun öğrencisi olan Abduh'un Neo-Mu'tezile kapsamında değerlendirilmesine yönelik tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmaları dile getiren araştırmacıların ilk dayanağı, Efganî'nin felsefeye olan ilgisidir. Efganî, Müslümanların geri kalmasını İslam dünyasında bilim ve felsefenin çökmesine bağlamıştır. Bu nedenle o, Mısır'a geldiğinde felsefî ve kelamî geleneğin neredeyse hiç olmadığı bu coğrafyada bu minvalde dersler vermiş ve kitaplar okutmuştur. Ancak onun Mısır'da okuttuğu eserler incelendiğinde bu eserlerin felsefî ve Mâtürîdî bir temele dayandığı görülmektedir.⁹¹ Bu nedenle Mısır'daki tedris usulü üzerinden kendisinin Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi doğru olmayacaktır.

Efganî'nin Neo-Mu'tezile kapsamında değerlendirilebileceğine yönelik ikinci bir argüman ise Urvetü'l-Vüskâ'da yer alan kader ve kazaya dair düşüncelerini içeren makalesidir. Ancak makale dikkatli bir şekilde tetkik edilirse burada vurgulanan düşüncenin Mu'tezile fırkasındaki kader-kaza anlayışı olmadığı görülecektir. Makalede oryantalistlerin, kader konusunda İslam düşüncesinde ortaya konulan görüşlerin cebri bir anlayışa dayandığını iddia eden kanaatlerine yönelik bir itiraz mevcuttur.⁹² Efganî ve Abduh, bu makalelerinde⁹³ İslam fırkalarının tamamının Cebriyye mezhebini hoş görmediklerini ve kader konusunda insan iradesine ile sorumluluğuna vurgu yapan bir zihin yapısına sahip olduklarını vurgulamaya çalışmışlardır.

Efganî'nin Vehhâbî olduğuna yönelik iddialara Mehmet Akif karşı çıkmıştır. O, Vehhâbî adının Arabistan'ın birçok bölgesinde dinsiz olarak tanınan yahut bu şekilde tanıtılmak istenen kişilere verilen bir ad olduğunu belirtir. Mehmet Akif, aslında İslam'da bir kişiyi dinsizlikle itham etmenin en zor şeylerden biri olmasına rağmen Müslümanların gözden düşürmek istedikleri kişileri rahatlıkla dinsizlikle itham edebildiklerinden bahsetmektedir. Bu nedenle İslam dünyasında fikir üreten, hayatlarını Müslümanların menfaatlerine vakfeden büyük adamlar Arabistan'da Vehhâbîlikle, Türkistan'da farmason olmakla İran'da ise Bâbî olmakla itham edilmektedirler.⁹⁴ Dolayısıyla Efganî'de İslam düşüncesinde ıslah arayışlarının ve Müslümanların meselelerine geleneksel düşünceden farklı çözüm arayışlarının bir neticesi olarak kendisine yöneltilen bu ithamlardan kurtulamamıştır.

3. Mezhep Telakkisi

Efganî, tüm yaşamını Müslüman halkların bağımsızlıklarını kazanarak müstebit devletlerin zulmünden kurtulmaları, kalkınmaları ve medeniyet seviyelerinin yükselmesi doğrultusunda geçirmiş bir insandır. Bu nedenle onun mezhep algısı, bir mezhebe aidiyet üzerinden taassuba

⁸⁹ Enver el-Cündî, *eş-Şark fî fecri'l-yakzâ* (Kahire: Mektebetü'l-Encelü Mısıryye, 1966), 27; Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 91.

⁹⁰ Keddî, *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*, 37.

⁹¹ Thomas Hilderbrant, "Waren Gamâlad-dîn al-Afgânî und Muhammad Abduh Neo-Mu'taziliten?", *Die Welt des Islams* 42/2 (2002), 214-216; Özcan Taşçı, "Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh Yeni Mu'tezili miydiler?", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 656.

⁹² Hilderbrant, "Waren Gamâlad-dîn al-Afgânî und Muhammad Abduh Neo-Mu'taziliten?", 230; Taşçı, "Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh Yeni Mu'tezili miydiler?", 658.

⁹³ Cemaleddin Efgani - Muhammed Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayıncılık, ts.), 139-153.

⁹⁴ Mehmet Akif Ersoy, "Hasbihal", *Sırât- Müstakim* 4/91 (Cemâziyelevvel 1328), 222-223.

varan bir zihin yapısından çok uzak görünmektedir. Onun en önemli gayesi, İslam ülkelerini içinde buldukları zayıf hallerinden kurtararak ayağa kaldırmaktır. Böylece ümmetin gelişmiş ülkeler arasına girerek Müslümanların geçmişte olduğu gibi güçlü bir konuma gelmelerini arzuluyordu.

Efganî, Allah'ın evrene koyduğu sünnetullah'a göre bir milletin yok olmasının ancak kendi içlerinde tefrika, nifak, dargınlık gibi duyguların ortaya çıkması ve bu durumun toplumun tamamına yayılması durumunda gerçekleştiğini belirtir. Buna işaret etmek amacıyla Urvetu'l-Vüska'da yayımlanan bir makaleye Âl-i İmran Suresi'nin 105. ayeti ile başlamıştır: *“Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra ayrılık ve çatışmaya düşenler gibi olmayın. İşte onlara büyük bir azap vardır.”*⁹⁵

Ayrıca o, İslam ülkelerinde sömürgeci olan İngilizlere karşı da büyük bir husumet beslemekteydi.⁹⁶ İngilizler, Müslümanlar arasında mevcut olan mezhebî ayrılıklardan daima istifade etmişler ve politikalarını buna göre şekillendirmişlerdir. Hindistan'a ilk geldiklerinde ülkenin en geniş topraklarının Eved Krallığı'na ait olduğunu ve bölge halkının çoğunlukla Şiîlerden oluştuğunu gördüler. Krallığı güçlü bir Şiî lider yönetmekteydi. İngilizler, Hindistan üzerindeki politikaların uygulayabilmek gayesiyle öncelikle Müslümanların güçlerini azaltmayı hedeflemişlerdir. Bu kapsamda bu Şiî liderin içine Şah olma sevdasını düşürerek Sünnî olan Teymur Sultanı'na karşı ayaklandırmışlardır. Bu olayın nihayetinde hem Sünnîler hem de Şiîler birbirleriyle savaşmaktan dolayı zayıflamışlar ve İngilizler bölgeyi rahatlıkla işgal etmeyi başarmışlardır.⁹⁷

Efganî'nin Urvetu'l-Vüska'da yazdığı makalelerde dikkat çektiği durum Rusya, İngiltere gibi ülkelerin Müslümanlar arasındaki mezhebî ayrılıklardan yararlanarak;⁹⁸ onları birbirine karşı savaştırdığıdır. Böylece onlar, amaçladıkları siyaseti kolaylıkla uygulayabilmektedirler. Bu nedenle o, Rusların ve İngilizlerin Hindistan üzerindeki politikalarına karşı güçlü bir hale gelebilmek için İran ve Afganistan'ın aralarındaki mezhebî ayrılıkları bir kenara bırakarak birlikte hareket etmelerini tavsiye eder.⁹⁹ Benzer şekilde Mısır'da çıkan el-Livâ gazetesinin 2901. sayısı için yazdığı makalesinde, İran gazetelerinin takip ettikleri doğru yayın politikalarının ve mutedil çizgilerinin kendisini sevindirdiğini belirtmiştir. Makalesinin devamında İran'da çıkan İttıla' gazetesi başta olmak üzere ülkedeki gazetelerin İslam birliğine ve Müslümanlar arasındaki bağların -özellikle İranlılar ile Afganlılar arasındaki birliğin- sağlanmasına yönelik yayınlarından duyduğu memnuniyeti vurgulamıştır.¹⁰⁰

Efganî'ye göre mezhebî tefrikalar küçük ayrılıklardır. İki taraf arasında bu tefrikanın çok üstünde İslam bağı vardır. Bu bağ etrafında toparlanmak, Müslümanları içinde buldukları tehlikeden koruyacaktır. Müslümanlar açısından Sünnîler ile Şiîlerin birleşmesinin hava ve suya duyulan ihtiyaç kadar mecburiyet taşıdığını vurgulamıştır. İslam devletlerinin içinde bulunduğu zafiyetin de temelinde bu ayrılıkların yer aldığını savunmuştur.¹⁰¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası Müslümanlar arasında hizipleşmeye neden olan bu olaylar, dönemi bitmiş ve devri geçmiş meselelerdir.¹⁰² Bu nedenle Efganî, İslam'ın ilk dönemlerine ait bu meselelere takılıp kalmanın

⁹⁵ Afgani - Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, 249.

⁹⁶ Reşid Rızâ, *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muhammed 'Abduh*, 34.

⁹⁷ Afgani - Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, 468.

⁹⁸ Örnek makale için bk. Afgani - Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, 279-292.

⁹⁹ Afgani - Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, 249-251.

¹⁰⁰ Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin Afgani”, 87-89.

¹⁰¹ Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin Afgani”, 77.

¹⁰² Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 142.

günümüz Müslümanları için zarardan ve parçalanmadan başka bir sonuç vermeyeceği üzerinde durmaktadır.

Günümüzde hilafet tartışmalarında Şia'nın yahut Ehl-i Sünnet'in galip gelmesi, Müslüman halkların içinde buldukları sefaletten ve zilletten kurtulmasına yönelik bir fayda sağlamayacaktır. Şayet Hz. Ebu Bekir veya Hz. Ali günümüzde yaşamış olsalardı hizipleşmeye yol açan efdaliyet tartışmalarından kesinlikle razı olmazlardı.¹⁰³ Bu nedenle Efganî, Sünnî-Şiî ayrımının çağın Müslümanları için hiçbir fayda sağlamayacağını; aksine bu durumun, Müslümanların bir araya gelerek güçlenip zillet durumundan kurtulmalarına mâni olduğunu savunur. İstanbul'a ikinci gelişinde Müslümanlar arasındaki mezhebi ayrılıklara son vermek gayesiyle, Sünnî ve Şiîler arasında takribin gerçekleşmesi için İran'ın önde gelen müçtehit ve âlimlerine dört yüz kadar mektup yazmıştır. Kısa bir zaman içerisinde de İranlılardan görüşlerinin haklılığını vurgulayan iki yüz kadar mektup almıştır. Ancak dönemin siyasî çalkantıları arasında bu faaliyetler bir neticeye ulaşmadan sona ermiştir.¹⁰⁴

Cemaleddin Efganî'nin dikkat çektiği bir diğer durum ise Müslümanların Kur'an'a yaklaşımlarıdır. O, Müslümanlar, Kur'an-ı tefekkür etmeden okumasından yakınmaktadır. Buna nedenle onlar, kutsal kitabın manasından habersizdirler ve ondan doğru bir şekilde faydalanamamaktadırlar. Bu ise Müslümanların mutaassıp bir durumda olmalarının nedenidir.¹⁰⁵ Efganî'nin mezhep telakkisinin bir diğer boyutu, fikhî meselelerde taklide dayanan mezhep anlayışlarına karşı çıkmasıdır. Hangi mezhebe mensup olduğuna yönelik olarak kendisine yöneltilen sorulara “ben Müslümanım” şeklinde cevap vermiştir. O, mezhep imamı içinde her koşulda kendisine tabi olacak kendisinden daha büyük olan bir imam tanımadığını belirtmiştir. Bu nedenle herhangi bir hususta ya da amelde, bir imamın görüşüne tabi olurken; diğer pek çok hususta muhalif kaldığını söylemiştir.¹⁰⁶

Efganî, ele aldığı meselelerde taklitten nefret etmiş ve doğru bir kanaate ulaşabilmek için araştırmayı, doğruya en yakın olan, aklın kabul ettiği bir görüşe tutunmayı tercih etmiştir. Kendi yanında yapılan tartışmalarda geçmiş ulemanın görüşlerinin vahiy gibi hatasız olarak algılanmasına şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁰⁷ İslam fikhinin çok az bir kısmının Allah tarafından beyan edildiğini, büyük bir bölümünün ise âlimlerin içtihatları neticesinde şekillendiğini belirtir. Geçmişteki âlimler, kendi dönemlerinin koşulları doğrultusunda içtihat yapmışlardır. Bu nedenle o, her asrın fikhinin kendi koşullarına göre çağın âlimleri tarafından hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁸

İçtihat kapısının kapalı olduğu düşüncesini eleştirmiş ve bunu iddia edenlerin hangi vahye dayanarak bunu söylediklerini sormuştur. O, fıkıh imamlarının günümüzde yaşamış olmaları halinde yaşadıkları dönemdeki tavırlarını devam ettirerek; Kur'an ve sünnetten hükümler çıkarmaya devam edecekleri kanaatinde olmuştur.¹⁰⁹ Ancak onun bu tasavvuru, farklı eleştirilere de neden olmuştur.¹¹⁰ Efganî, bu konularda kendisine yöneltilen eleştirilere karşılık olarak Müslümanlar arasındaki tefrikaya engel olmak isteyen bu nedenle dinin özüne dönmeye

¹⁰³ Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 143.

¹⁰⁴ Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin Afgani”.

¹⁰⁵ Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin Afgani”, 77.

¹⁰⁶ Keddie, *Sayyid Jamâl ad-Din al-Afghânî: A Political Biography*, 11.

¹⁰⁷ Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 140.

¹⁰⁸ İsmail Türkoğlu, *Türkler Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 62; Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin Afgani”, 77.

¹⁰⁹ Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 141.

¹¹⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Mücedditler*, ts., s. 13.

çağırarak halkın zihnini aydınlatmak isteyen kişilerin, din tacirleri tarafından kâfir, mülhit, bozguncu, tefrikacı gibi adlarla yaftalandığını söylemiştir.¹¹¹

Sonuç

Efganî'nin içinde doğduğu çağ, Müslüman toplumlar açısından pek çok sıkıntının yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu sıkıntıların içinde dünyaya gelen Efganî, gençlik yıllarından itibaren bu sorunları dikkatli bir şekilde analiz ederek; çözüm arayışında olmuştur. Onun bu arzusu, aktivist karakteriyle birleşince sürekli bir ülkeden başka bir ülkeye sürgünler ve seyahatlerle geçen çalkantılı bir yaşam sürmüştür. Gittiği her İslam ülkesinin, sorunlarından kurutularak gelişebilmesi gayesiyle islah çalışmalarında yönlendirici rol edinmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Mason locaları ile kurduğu ilişki ise çok fazla eleştirilmesine neden olmuştur. Ancak buradaki temel gayesinin, hedeflediği islah faaliyetlerini bir şekilde yerine getirebilme arzusu olduğu görülmektedir. Hem Doğu'ya hem de Batı'ya yönelik seyahatlerinde siyasîlerle kurduğu ilişkiler, çıkardığı gazete ve dergiler, yazdığı yazılar hep bu gayeyi gerçekleştirmeye yöneliktir.

Öte yandan Efganî'nin çalkantılı hayatı, onun etnik kökenine ve mezhebî aidiyetine yönelik farklı iddiaların da kaynağı olmuştur. Gerek yaşadığı dönemde gerekse daha sonraki süreçte araştırmacılar, onun Afganlı bir Sünnî mi yoksa İranlı bir Şiî mi olduğunu sorgulamışlardır. Bu konuda Hanefî olduğuna dair yakın çevresinin şahitliklerine rağmen kendisinin mezhebî taassuptan uzak bir şekilde mezhepler üstü bir telakkiye sahip olduğu görülmektedir. O, Müslüman toplumlar arasındaki mevcut ayrılıkların çok üstünde bir İslam bağı bulunduğuna işaret ederek; Müslümanların, içinde buldukları zillet halinden kurtulabilmeleri için bu bağın etrafında toplanmaları gerektiğini vurgulamıştır.

Efganî, itikâdî mezhepler üzerinde durduğu gibi fikhî mezheplere dair de görüşler ortaya koymuştur. O, geçmiş müçtehitlerin görüşlerinin vahiy gibi bağlayıcı ve hatasız kabul edilmesine şiddetle karşı çıkmış ve içtihat kapısının kapanmadığını söylemiştir. Ona göre bu çağın âlimleri, içinde buldukları şartlara göre geçmiş müçtehitler gibi çözüm yolları bulmalıdırlar. Aksi takdirde İslam dünyası içinde bulunduğu bu hallerden kolay kolay kurtulamayacaktır.

¹¹¹ Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, 58.

Kaynakça / References / المصادر

- Abduh, Muhammed. "Mukaddime". *er-Red 'ale'd-dehriyyin*. Mısır: b.y., 1354-1935.
- Abdulgaffar, Kâdı Muhammed. *Asâr-ı Cemaleddin Efganî*. Delhi, 1940.
- Abdülhamit, Muhsin. *Cemâleddin el-Afganî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Afgani, Cemaleddin - Abduh, Muhammed. *Urvetu'l-Vuska*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık, ts.
- Agayef, Ahmed. "Türk Alemleri-3". *Türk Yurdu* 1 (Teşrin-i Sani 1327), 200.
- Akpınar, Mahmut. "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36/2 (2013), 79-119.
- Ammâra, Muhammed. *Cemaleddin Efganî*. Kahire: Daru's-Şurûk, 2. Basım, 1408/1988.
- Birişik, Abdulhamit - Eren, A. Cüneyt. "Siddîk Hasan Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Blunt, Wilfrid Scawen. *The Future of Islam*. Londra: Kegan Paul Trench, 1882.
- Cûndî, Enver el-. *eş-Şark fî fecri'l-yakzâ*. Kahire: Mektebetü'l-Encelü Mısriyye, 1966.
- Çelebi, Muharrem. "Corcî Zeydân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/69-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Efganî, Cemaleddin. *er-Red 'ale'd-dehriyyin*. Mısır: b.y., 3. Basım, ts.
- Efganî, Cemaleddin. "et-Ta'likât 'alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-'Akâ'idî'l-Aşudîyye". *el-A'mâlû'l-kâmile li-Cemâleddîn el-Efgânî*. ed. Muhammed Ammâra. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Efganî, Cemaleddin. *Tabiatçılığı Red*. çev. Aziz Akpınarlı. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956.
- Efganî, Cemaleddin. *Tetimmetü'l-beyân fî Târîhi'l-Afgan*. b.y.: Müessesetü Hindâvî, 2017.
- Ersoy, Mehmet Akif. "Hasbihal". *Sırât- Müstakim* 4/91 (Cemâziyelevvel 1328), 222-223.
- Esedebâdî, Mirzâ LütfullahHan. *Cemaleddin el-Esedebâdî el-Ma'rûf bi'l-Efganî*. çev. Sâdık Neşet - Haseneyn Abdülmun'im. Kahire, 1957.
- Esedebâdî, Mirzâ LütfullahHan. *Hâkikatü Cemâleddin el-Efgânî*. çev. Abdunna'im Haseneyn. Mansûre: Daru'l-Vefâ, 1986.
- Esen, Muammer. *Afganî Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.
- Fahreddin, Rızâeddin b. "Şeyh Cemaleddin Afgani". *Bir Hayat Üç Bakış Cemaleddin Afgani*. 33-127. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jö-Türkler (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hilderbrant, Thomas. "Waren Gamâlad-dîn al-Afgânî und Muhammad Abduh Neo-Mu'taziliten?" *Die Welt des Islams* 42/2 (2002), 207-262. <https://doi.org/10.1163/15700600260186279>
- Johnson, K. Paul. *Initiates of Theosophical Masters*. Albany: State University of New York Press, 1995.
- Kallek, Cengiz. "Bahî, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Karaman, Hayreddin. "Efgânî, Cemâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/456-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Keddie, Nikki. *Cemâleddin Efgânî -Siyasî Hayatı-*. çev. Alâeddin Yalçınkaya. İstanbul: Bedir, 1997.
- Keddie, Nikki R. *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî: A Political Biography*. Berkeley: University of California Press, 1972.
- Kedourie, Elie. *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*. Londra: Frank Cass & CO. LTD., 1966.
- Kiren, Akın. *Afganistan'ın Yeniden Yapılandırılmasında Türkiye'nin Rolü (2001-2011)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.
- Mağribî, Abdülkadir. "Cemaleddin Afgani Anılar ve Anlatılanlar". çev. Yakup Çetinkaya. *Bir Hayat Üç Bakış Cemaleddin Afgani*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.
- Mağribî, Abdülkadir. *Cemaleddin Afganî zikriyât ve ehâdis*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, ts.
- Mahzumî Paşa, Muhammed. *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*. çev. Adem Yerinde. İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Mustafa Sabri Efend. *Dinî Mücedditler*, ts.
- Nazif, Süleyman. *Nasuriddin Şah ve Bâbîler*. İstanbul: b.y., 1923.
- Okyar, Ali Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*. ed. Cemal Kuntay. İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1980.
- Öz, Mustafa. "Muhammed Ahmed el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/496-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914*. İstanbul: İSAM, 1992.
- Pakdaman, Homa. *Djamal ed-Din Assad Abadi dit Afghani*. Maisonneuve et Larose, 1969.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Gerçek İslam'da Birlik*. çev. Hayrettin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muḥammed 'Abduh*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1428/2006.
- Samarrai, Hasib. *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi*. çev. Ali Nar, Sezai Özel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1419/1998.

- Seyyâh, Hamid - Gülkâr, Seyfullah. *Hâtîrât-ı Hâcî Seyyâh*. Tahran, 1346/1967-68.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Mehdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/382-383. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şeleş, Ali. *Cemaleddin Efgânî Görüşler Tartışmalar Değerlendirmeler*. çev. Mehmet Çelen. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.
- Taşcı, Özcan. "Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh Yeni Mu'tezili miydiler?" *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 654-661.
- Türkoğlu, İsmail. *Türkler Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- T.Y, (Türk Yurdu). "Şeyh Cemâleddin Efgânî". *Türk Yurdu* 6/8 (1330/1914), 2263-2267.
- Yalçinkaya, Alâeddin. *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1991.
- Yüksel, Azmi. "Abdülkâdir el-Mağribî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/241. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mecmû'a-i Esnâd ve Medârik-i Çâpnişde der Bâre-i Cemâlüddîn Meşhûr bi-Efgânî*. nşr. İrec Efşâr – Asgar Mehdevî. Tahran, 1342.